

شکل‌گیری مجموعه میدان و دولت‌خانه اصفهان در عصر صفوی نظریه تغییر تدریجی از یک مرکز محلی به یک پایتخت حکومتی*

مهکامه لوافی** منصور سپهری مقدم*** فرح حبیب****

چکیده

تاکنون محققان بسیاری سعی در خوانش ایده طرح مجموعه میدان و دولت‌خانه اصفهان در عصر صفوی داشته‌اند. افزوده‌های شاه‌عباس به منظر شهری اصفهان، طی دوره‌ای از سال ۹۹۹ تا ۱۰۳۸ ه.ق. ادامه داشته است. برخی محققین معتقدند احداث این مجموعه با طرحی از پیش تعیین‌شده صورت گرفته است. برای رسیدن به دیدگاهی جامع راجع به ایده توسعه و طرح میدان، بایست سه موضوع را به صورت تطبیقی و هم‌زمان بررسی کرد؛ متون تاریخی درجه اول که هم‌زمان با احداث مجموعه به نگارش درآمده‌اند، تطبیق آنها با کوش‌های باستان‌شناختی و با تحولات سیاسی - اجتماعی کشور در این دوره. هدف، فهم روند دقیق ایده‌پردازی و سیاست‌های مداخله و نوسازی در رویارویی با بافت کهن شهری است. ماهیت این تحقیق کیفی و تاریخی و با روش تحلیلی - توصیفی و سپس تطبیقی است.

با این مطالعه دریافته‌ایم ایده طرح مجموعه، به صورت «تدریجی» و نه یکباره شکل گرفته است. این ایده در سه مرحله جداگانه و در هر مرحله متأثر از بستر «سیاسی و اجتماعی» بوده است. «مرحله اول» طرح اولیه میدان قبل از انتقال پایتخت به اصفهان، با کارکرد «تفرجگاهی و نمایش‌های سیاسی» و هم‌زمان با ماهیت متزلزل اوضاع سیاسی است. در این مرحله، شاه تصمیم به توسعه میدان کهن شهر داشته، ولی پس از انتقال پایتخت به اصفهان به علل ناکامی در پروژه‌های مرمت و نوسازی میدان کهنه، «مرحله دوم» یعنی ایده «توسعه میدان حکومتی با ماهیت تجاری» و هم‌زمان توسعه شهر توسط خیابان چهارباغ مدنظر قرار می‌گیرد. پس از مدتی در راستای سیاست تبدیل اصفهان به پایتخت شکوهمند صفوی، هم‌زمان با برتری اقتدار سیاسی در «مرحله سوم»، «شکوه‌مندسازی میدان» از طریق پروژه‌های عظیم بدنه میدان و همچنین احداث محلات جدید شهری با پرداخت وام‌های بدون بهره موردتوجه قرار می‌گیرد. این یافته‌ها، منجر به تبیین نظریه «تغییر تدریجی از یک مرکز محلی تا پایتختی حکومتی» در رابطه با اصفهان عصر شاه‌عباس اول گردید.

کلیدواژه‌ها: اصفهان، میدان، دولت‌خانه صفوی، نظریه توسعه تدریجی شهر اصفهان

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری مهکامه لوافی با عنوان «بازشناسی و تحلیل عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری مجموعه میدان و دولت‌خانه اصفهان در دوره صفویه» به راهنمایی دکتر منصور سپهری مقدم و مشاوره دکتر فرح حبیب در دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران است.

** دانش‌آموخته دکتری معماری، گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران. رایانامه: mahkamehlavafi@gmail.com

*** استادیار گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران. (نویسنده مسئول) رایانامه: m_sepehri@srbiau.ac.ir

**** استاد گروه شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران. رایانامه: f.habib@srbiau.ac.ir

مقدمه

ظهور حکومت صفویه در آغاز سده دهم هجری، یکی از مهم‌ترین وقایع تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران محسوب می‌شود. برپایی حکومت متمرکز و احیای وحدت ارضی پس از ده‌ها سال حکومت ملوک‌الطوایفی و جدال خاندان‌های محلی، استقرار مذهب رسمی یعنی شیعه اثنی‌عشری و تأسیس حکومتی مبتنی بر آن به این دوران ویژگی خاصی بخشیده است. مجموعه «میدان و دولت‌خانه اصفهان در دوره صفویه»، سند معتبر و نشانه بارز فرهنگی، از شکل‌گیری حاکمیت ملی در ایران قرن ۱۶ م. است که «قرن سلاطین بزرگ» نام‌گذاری گردیده است. شاه‌عباس که پیوسته با ترکان عثمانی در جنگ و جدال بود، تصمیم گرفت پایتخت خویش را که تا آن زمان قزوین بود، به یکی از شهرهای مرکزی ایران که فاصله نسبتاً زیادی با همسایه غربی داشت، منتقل نماید. او برای اجرای چنین منظوری، اصفهان را که دارای موقعیت جغرافیایی ممتازی از نظر سوق‌الجیشی بود، به پایتختی انتخاب نمود. این تصمیم تقریباً در سال ۹۹۹ ه.ق. گرفته شد، اما اجرای آن به مرور زمان صورت گرفت و در حقیقت، اقدامات عمرانی و انتقال قدرت سیاسی از سال ۱۰۰۶ ه.ق. آغاز گردید. افزوده‌های شاه‌عباس به منظر شهری اصفهان، از سال ۹۹۹ تا ۱۰۳۸ ه.ق. ادامه داشته است. کاوش‌های باستان‌شناسی و کتیبه‌های تاریخی موجود نیز این موضوع را تأیید می‌کنند؛ اما اینکه چرا احداث بخش‌های مختلف مجموعه میدان و دولت‌خانه با چنین ترتیب و اولویتی صورت گرفته است و چه رابطه‌ای با سیاست‌های شاه‌عباس در توسعه شهر داشته است، نیازمند بررسی بسیار دقیق‌تری است. اولویت اجرای پروژه‌ها، در ضمن مداخله شهری در بافت کهن و احداث میدان چگونه بوده و چه رابطه‌ای با سیاست‌های کلی و اصلاحات او پس از رسیدن به حکومت داشته است؟ هدف تحقیق حاضر تبیین و شفاف نمودن توسعه تدریجی میدان و دولت‌خانه اصفهان و رابطه آن با جریان تحولات اجتماعی و سیاسی این دوران است. برای رسیدن به این هدف، تحلیل متون تاریخی درجه اول در چند مرحله زمانی لازم به نظر می‌رسد. متون تاریخی که مربوط به قبل از انتخاب اصفهان به پایتختی در سال ۱۰۰۶ ه.ق. بوده‌اند و تصمیمات نوسازی و برنامه‌های ساختمانی شاه در شهر اصفهان و میدان را بیان می‌کنند و متونی که پس از انتخاب اصفهان تا سال‌های ۱۰۲۵ ه.ق. و هم‌زمان با ساخت ابنیه پیرامون میدان و وقایع اجتماعی پیرامون آن به نگارش درآمده‌اند. تحلیل این اسناد و تطبیق آن با یافته‌های باستان‌شناسی می‌تواند چگونگی تحولات

توسعه میدان را روشن‌تر سازد. علاوه بر آن اطلاعات ارزشمند این اسناد، می‌تواند ما را در فهم انگیزه‌ها و سیاست‌های اقتصادی شاه‌عباس و نحوه تملک زمین برای چنین طرح عظیمی یاری رساند.

پیشینه تحقیق

شناخت مجموعه دستاوردهای هنری، معماری و شهرسازی اصفهان در دوره صفوی از دیرباز مورد علاقه مورخان، مستشرقان، معماران و غیره بوده است. به‌طور کلی مطالعات مربوط به اصفهان عصر صفوی را می‌توان به سه گروه تقسیم کرد: گروه اول، مطالعاتی هستند که صرفاً از جنبه توصیفی به تشریح خصوصیات ظاهری اجزای تشکیل‌دهنده شهر پرداخته‌اند. در این میان می‌توان به آثار مستشرقان و سیاحان اروپایی، به ویژه آنچه در قالب سفرنامه‌ها نوشته‌اند، اشاره کرد. از این جمله می‌توان به سفرنامه پیترو دلاواله در دوره شاه‌عباس (دلاواله، ۱۳۴۸)، سفرنامه شاردن (شاردن، ۱۳۶۲) و سفرنامه انگلبرت کمپفر (کمپفر، ۱۳۶۰) اشاره کرد. علاوه بر آن، برخی از این نوع مطالعات هم از سال‌های پایانی دوره قاجار بدین سو موجودند؛ مانند کتب نصف جهان فی تعریف الاصفهان اثر محمدمهدی بن محمدرضا الاصفهانی (الاصفهانی، ۱۳۴۰) و گنجینه آثار تاریخی اصفهان (هنرفر، ۱۳۴۴) و آشنایی با شهر تاریخی اصفهان (همان، ۱۳۷۲).

گروه دوم، پژوهش‌هایی هستند که با توجه به اسناد تاریخی و گراورهای سیاحان غربی، سعی در بازسازی کالبدی و یا سیر تکوین تاریخی مجموعه میدان و دولت‌خانه اصفهان در دوره صفوی داشته‌اند. از این گروه می‌توان به پژوهش مهوش عالمی تحت عنوان «باغ‌های شاهی عهد صفوی و روابط آنها با شهر» (Alemi, 2005) و مقاله «احداث اصفهان عباسی در متون صفوی» (مک چسنی، ۱۳۷۷) اشاره کرد. برخی از این مطالعات نیز با رویکرد گونه‌شناسانه به تحلیل ریخت‌شناسی و ساختاری کاخ‌ها و باغ‌های صفوی اصفهان پرداخته‌اند؛ «باغ‌های صفویه: گونه‌ها و الگوها» از مهوش عالمی (Alemi, 1997)، «کاخ‌های صفوی» از ولفرام کلایس (Kleiss, 1986) و پژوهش دیگری تحت عنوان «ساختار شکل در معماری اسلامی ایران و ترکستان» (کلاوس، ۱۳۷۶) از جمله این پژوهش‌ها هستند. پژوهش‌های دیگری نیز از طریق کاوش‌های باستان‌شناسی، گمانه‌زنی و حفاری‌ها سعی در بررسی روند تکامل میدان و دولت‌خانه صفوی داشته‌اند. این نوع مطالعات بر خود «بنا» به عنوان اصلی‌ترین مدرک موجود استناد کرده‌اند. از آن جمله می‌توان به مطالعه اوژینو گالدیری در مورد «کاخ عالی قاپو» (گالدیری، ۱۳۶۱) و «کاخ‌های اصفهان» (همان،

داخلی کشور را انتظام بخشید؛ به سال ۱۰۰۶ ه.ق. مقارن با انتقال مقر سلطنت به اصفهان، با سپاهی آهنگ خراسان کرد و پس از شکست از بکان با تثبیت مرز شرقی کشور به پایتخت خود، اصفهان بازگشت. او تا سال ۱۰۰۶ ه.ق. توانسته بود به تجهیز و تشکیل ارتشی جدید مبادرت ورزد و زمینه را برای «بازیابی وحدت و تمامیت ارضی ایران» آماده سازد. در فاصله سال‌های ۱۰۱۱ تا ۱۰۱۷ ه.ق. توانست طی چند مرحله در غرب کشور، عثمانی‌ها را سخت شکست دهد و آنان را از نواحی غربی قلمرو ایران بیرون راند و سرزمین‌های اشغالی ایران را از آنان باز پس گیرد. بدین‌گونه در پایان چند سال جنگ پی‌درپی، «وحدت و تمامیت ارضی سرزمین ایران» را که در دوران فرمانروایی پدرش محمد خدابنده به سختی لطمه دیده بود، دوباره برقرار نمود. پس از سال ۱۰۲۰ ه.ق. معاهده صلح چندساله میان ایران و عثمانی برقرار بود، ولی مجدداً در پی نقض شرایط این معاهده از طرف دولت عثمانی، جنگ دیگری پیش روی دو دولت قرار گرفت. این جنگ که سه سال به طول انجامید، «برتری نظامی ایران» را بار دیگر نشان داد (رویمر، ۱۳۸۵؛ سیوری، ۱۳۸۴؛ هینتس، ۱۳۴۶). معاهده دوم بین دو دولت، هنوز مسئله بغداد را که در دست نیروهای عثمانی بود بلا تکلیف می‌گذاشت. تسلط بر این دیار برای شاه‌عباس، غیر از تأمین «وحدت و تمامیت ارضی ایران» که بغداد و عراق جزء لاینفک آن محسوب می‌شد، به ویژه به خاطر وجود بقاع متبرکه ائمه شیعه و نیز به عنوان پایگاه علمی تشیع و زیارتگاه شیعیان ایران، حائز اهمیت فراوان بود و جدا ماندن آن از خاک ایران، لطمه‌ای به حیثیت دولت شیعی به شمار می‌رفت. از این رو، شاه‌عباس در اولین فرصت مناسب لشکر به بین‌النهرین برد و بغداد را در ربیع‌الاول ۱۰۳۲ ه.ق. تسخیر کرد؛ بقاع متبرکه را زیارت نمود و خرابی‌های آن را مرمت و بناهای تازه نیز احداث کرد. او با اعزام هیئت‌هایی به دربارهای اروپایی، روابط بازرگانی با قلمرو پادشاهان مسیحی غرب را گسترش بیشتری داد. بدین ترتیب رابطه‌ای که در روزگار فرمانروایی شاه‌عباس بین ایران و فرنگ برقرار شد، پس از وی تا مدت‌ها به طور مستمر ادامه یافت. (همان)

تصویر ۱ مراحل تدریجی اصلاحات سیاسی دوره حکومت شاه عباس اول را به نمایش می‌گذارد. تصمیم شاه‌عباس برای انتقال مقر سلطنتی به اصفهان در سال ۹۹۹ ه.ق. گرفته شد، اما اجرای آن به مرور زمان صورت گرفت و در حقیقت، اقدامات عمرانی و انتقال قدرت سیاسی از سال ۱۰۰۶ ه.ق. همزمان با پایان دادن به اوضاع ناآرام داخلی و کسب پیروزی پس از چند سال جنگ پی‌درپی با ازبکان صورت گرفت. این انتخاب به دلایل چندی بود. او در داخل کشور توانست با تشکیل

۱۳۸۵) اشاره کرد. نتایج حاصل از این مطالعات، ارزشمند است و در این تحقیق جهت تحلیل روند ساختاری مجموعه دوره صفوی اهمیت دارند. گروه سوم، مطالعاتی هستند که در جستجوی رابطه بین اشکال شهری و معانی موجود در آنها می‌باشند؛ اینکه مکاتب فکری و تحولات اجتماعی-اقتصادی و سیاسی چه تأثیری در اشکال شهری و آثار دوره صفوی داشته‌اند. کتاب «از شار تا شهر؛ تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن» (حبیبی، ۱۳۸۰) و پژوهش «مکتب اصفهان در شهرسازی» (اهری، ۱۳۸۰) از جمله این پژوهش‌ها هستند.

روش تحقیق

ماهیت این تحقیق کیفی و تاریخی است. تحقیق حاضر، در ابتدا با روش تحلیل محتوا به بررسی تاریخ‌نامه‌های درجه یک و سپس با روشی تطبیقی به مقایسه یافته‌های آنها با کاوش‌های باستان‌شناسی و تحولات و اصلاحات سیاسی آن دوره پرداخته است. تحلیل متونی که در نیمه نخست دوره حکومت شاه‌عباس و همزمان با سال‌های نخستین انتخاب اصفهان به پایتختی به نگارش درآمده‌اند و کمتر مورد توجه محققین بوده‌اند، اهمیت فراوانی دارند. این متون حاوی اطلاعات ارزشمندی در رابطه با طرح نخستین و مراحل اولیه ساخت میدان و انگیزه‌های شاه‌عباس از احداث چهار بازار جهت توسعه میدان در مرحله بعد هستند. متون مربوط به نیمه دوم حکومت شاه‌عباس نیز حاوی اطلاعاتی راجع به پروژه‌های عظیم شهری، اهداف شاه از شکوهمندسازی میدان و چگونگی توسعه محلات شهری، منابع مالی آنها و تسهیلات و وام‌های پرداختی است.

حکومت شاه‌عباس؛ مراحل تدریجی در اصلاحات سیاسی

به‌طور کلی دوره نخستین حکومت شاه‌عباس از سال ۹۹۸ تا ۱۰۰۶ ه.ق.، همزمان با ناآرامی‌ها و اغتشاشات داخلی و سرشار از جنگ‌ها و منازعات خونین با ازبکان بود. شاه در برابر خطر ازبکان در آغاز با سلطان عثمانی صلح (۹۹۸ ه.ق.) و بر اساس معاهده‌ای، بسیار از نواحی غنی غرب کشور را به آنان واگذار نمود. در امور داخلی درصدد برآمد تا غیر از عناصر قزلباش و تاجیک (ایرانی)، از غلامان گرجی چرکس و ارمنی نیز بهره برد و آنان را به عنوان نیروی سوم در امور حکومت دخالت دهد. وی یک سپاه دائمی تشکیل داد که به شاهسون معروف شدند. اینان چنان تربیت‌یافته بودند که غیر از شخص شاه به هیچ‌کس دیگر وابستگی نداشتند. پس از آنکه شاه‌عباس امور

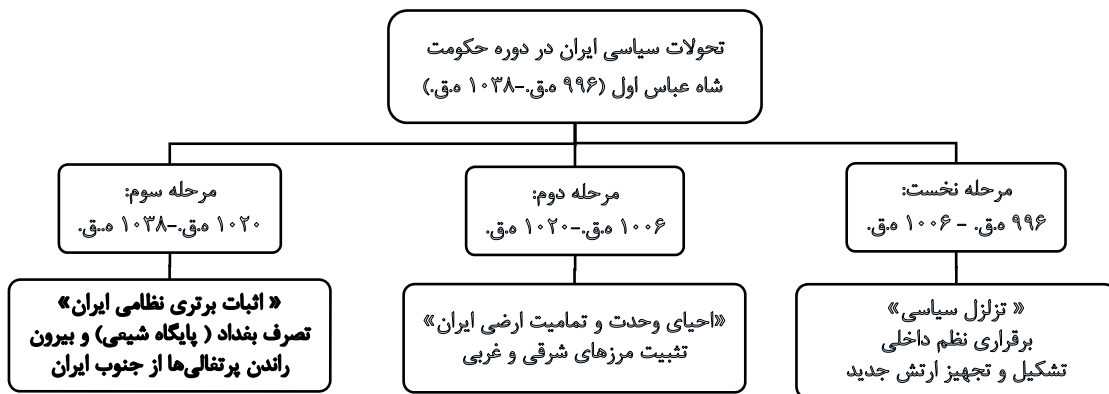
سپاهیان شاهسون و انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان، در ایجاد تشکیلات جدیدی برای کاهش قدرت سران قزلباش و برقراری استبداد مطلق خویش گام بردارد (باستانی پاریزی، ۵۲). لارنس لاکهارت به موقعیت جغرافیایی ممتاز اصفهان برای پایتخت صفوی به دلیل مرکزیت آن و دور بودن از سرحدات کشور و همچنین حاصلخیزی این ناحیه اشاره دارد (لاکهارت، ۱۳۶۸: ۴۱۳). بایست توجه داشت متون تاریخی به اقدامات ساختمانی در میدان، سال‌ها قبل از سال ۱۰۰۶ ه.ق. اشاره کرده‌اند. این اقدامات به آماده سازی میدان برای جشن‌ها، تفریحات و مهم‌تر از آن مراسمی جهت نمایش قدرت حکومت صفوی اشاره کرده‌اند.

مرحله اول- عملیات تأسیس تسطیح و محصوریت تدریجی میدان با هدف تفریح و نمایش قدرت سیاسی (۹۹۹ ه.ق. تا ۱۰۰۶ ه.ق.)

قدیمی‌ترین تاریخ‌نامه‌هایی که حاوی اطلاعات مهمی در رابطه با مرحله نخستین احداث میدان در اصفهان توسط شاه‌عباس است، نقاوه‌الآثار از هدایت‌الله افوشته‌ای نطنزی است که در فاصله سال‌های ۹۹۸ ه.ق. تا ۱۰۰۶ ه.ق. به نگارش درآمده است. مؤلف این تاریخ‌نامه احتمالاً دارای منصبی دیوانی بوده و از آن طرق به اسناد دولتی و مکاتبات دربار دسترسی داشته است (مک چسنی، ۱۳۸۵: ۴۷). او تاریخ احداث میدان را سال ۹۹۹ ه.ق. یعنی سال‌ها قبل از تاریخ معروف ۱۰۰۶ ه.ق. که مقر سلطنت به اصفهان انتقال یافت ذکر کرده است. از توصیفات نطنزی پیداست شاه هنوز به امور سامان‌بخشی اوضاع داخلی مشغول بوده است. میدان در این سال کارکرد تفرجگاهی داشته، چنانکه به تسطیح میدان با ریگ رودخانه جهت بازی‌های شاهانه اشاره کرده است: «... و جهت چوگان‌بازی و اسب‌تازی میدان را مسطح ساخته، ریگ رودخانه در او ریخته و مشاکل فلک آینه رنگ گردید و پس

از شرایط نظم و نسق و قواعد رواج و رونق آن کشور و نظر در مهمات رعیت و لشکر، در اواسط فصل زمستان سنه نه‌صد و نود و نه، لوای نهضت، بصوب دارالسلطنه قزوین برافراخت» (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۵۰: ۳۷۶).

پس از آن به تدریج میدان، برای نمایش‌ها و مراسم شاهانه در جهت نمایش قدرت شاه محصور شد. توصیفات نطنزی از مأموریت الپان بیگ برای آرایش پانزده هزار پیاده در استقبال باشکوهی از شاه و مهمانانش هنگام حضور در میدان و تماشای شاه از وضع پیاده‌ها تأییدی بر کارکرد نمایش‌های سیاسی در میدان است. نطنزی در ذکر وقایع سنه ۱۰۰۲ ه.ق. به پذیرایی شاه از خوانین قوم جغتای در باغ نقش جهان و مأموریت الپان بیگ برای ساخت عمارتی در جانب شرقی دولت‌خانه و سیاست‌های الپان بیگ در تأمین نیروی انسانی و مصالح ساخت آن عمارت به جهت نزول سلطان اشاره کرده است؛ «بعضی از خوانین حشمت قرین قوم جغتای، مثل سلطنت شعار نور محمدخان برادرزاده دین محمدخان و ایالت پناه شوکت دستگاه حاجم خان والی خوارزم که در آن ولا، روی ارادت به این آستان کعبه نشان آورده و اراده نواب کامیاب به آن متعلق شد که خانان مشارالیهم را در رکاب ظفر انتساب به دیدن دارالسلطنه اصفهان آورد؛ بنابراین قبل از توجه موکب نصرت قرین، امارت پناه، الپان بیگ که از ارکان دولت قاهره به حسن کیاست و فرط ضبط و سیاست سمت مزیت دارد، مأمور شد به آنکه به اصفهان رفته تا حین وصول موکب همایون، در جنب دولت‌خانه نقش جهان جهت نزول سلطنت دستگاه حاجم خان منزلی مناسب بسازد و امارت مآب الپان بیگ به آن بلده رفته عمارتی عالی به جهت شرقی دولت‌خانه طرح انداخت...» (همان، ۵۳۹-۵۳۴). اقدامات عمرانی در میدان هنوز به هنجار نبود، چراکه شاه به سامان بخشیدن امور سیاسی و به خصوص جنگ در مرزهای شرقی مشغول بود. بنا به توصیف نطنزی، هدف شاه از محصور کردن میدان

تصویر ۱. نمودار سه مرحله تدریجی در اصلاحات سیاسی دوره حکومت شاه‌عباس (نگارندگان)

نمایش موفقیت‌های سیاسی شاه در میدان و به خصوص پیروزی او پس از جنگ‌های پیاپی با ازبکان در سال ۱۰۰۴ ه.ق. از دلایل مهم محصور کردن میدان با دیوارها و غرفه‌ها و ایده‌ای برای طرح «مرحله نخست» یا عملیات تأسیس میدان بوده است.

آغاز طرح توسعه شهری هم‌زمان با انتقال مقر سلطنت به اصفهان (سال ۱۰۰۶ ه.ق.)

تبدیل اصفهان به اقامتگاه اصلی شاه یا مقر سلطنت، پس از پایان مرحله نخست احداث میدان صورت گرفت. سال ۱۰۰۶ ه.ق. پایان مرحله اول اصلاحات سیاسی بود. پس از نقاوه‌الآثار، قدیمی‌ترین سند تاریخی که هم‌زمان با توسعه شهر اصفهان برای انتقال مقر سلطنت به آنجا به نگارش درآمده، وقایع‌نامه‌ای با عنوان تاریخ عباسی معروف به روزنامه ملاجلال اثر جلال‌الدین محمد منجم یزدی است. او منجم دربار و گاهی سفیر بوده است و سال‌های متعددی با درباریان حشرونشر داشته است. تاریخ ملاجلال برای فهم ترتیب احداث طرح‌های ساختمانی شاه‌عباس با ارزش است؛ زیرا هم‌زمان با احداث چند طرح عظیم شهری در سالی که اصفهان مقر سلطنت می‌گردد، او به ذکر احداث محور چهارباغ در سال ۱۰۰۵ ه.ق. و باغ عباس‌آباد در منتهی‌الیه جنوبی شهر در سال ۱۰۰۶ ه.ق. پرداخته است (منجم، ۱۳۶۶: ۱۶۳-۱۵۰).

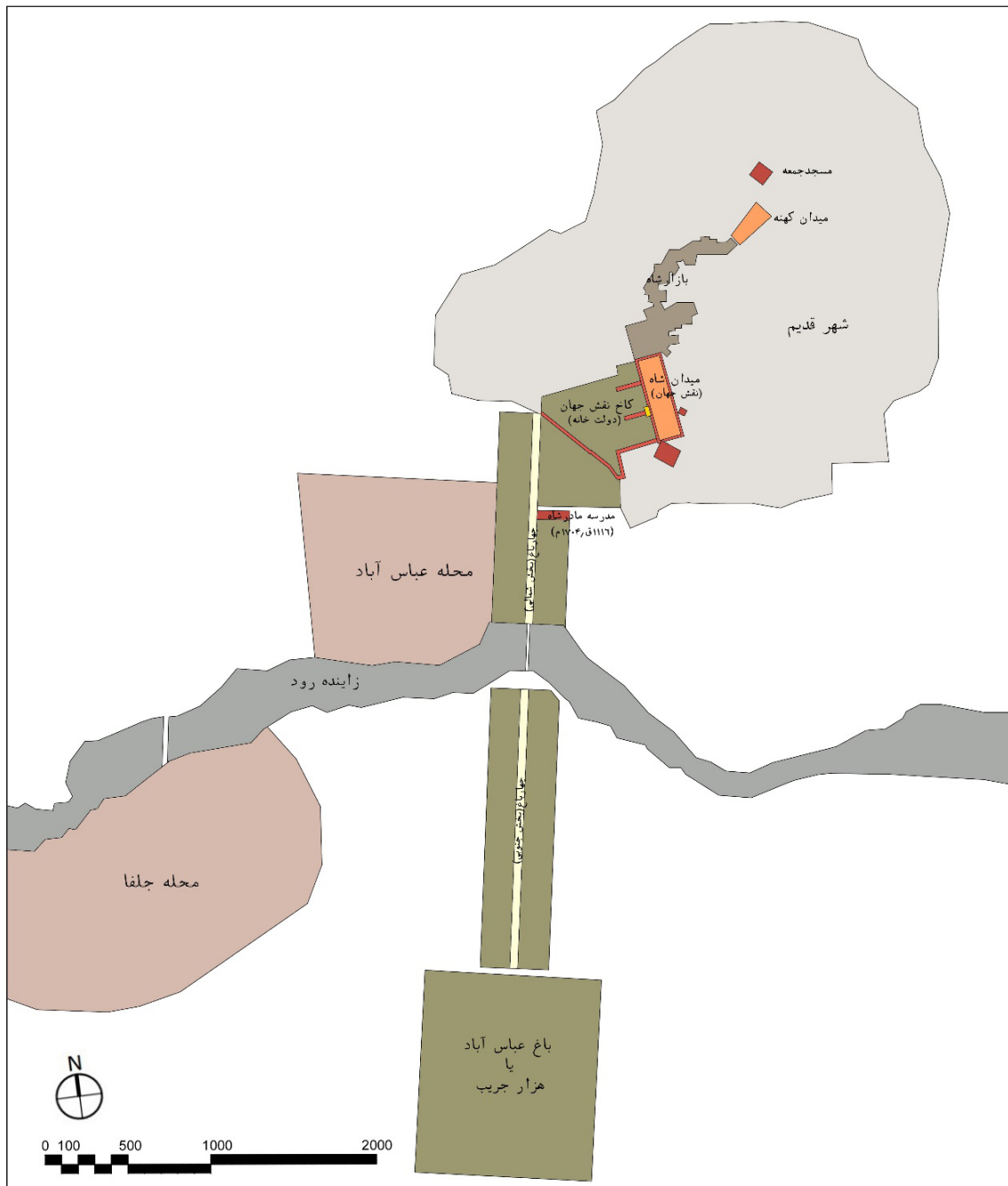
بر اساس منابع درجه اول، طرح توسعه اصفهان به پایتخت شکوهمند صفوی، طی دو مرحله از این زمان آغاز می‌گردد (تصویر ۲).

اسکندر بیگ منشی صاحب تاریخ عالم‌آرای عباسی، معروف‌ترین تاریخ‌نامه دوره حکومت شاه‌عباس، به ذکر نحوه طرح‌ریزی اصفهان جدید در همین سال اشاره دارد: «بدین نیت صادق و عزم لایق، متوجه آن صوب گشته زمستان را به عیش و خرمی در دولت‌خانه مبارکه نقش جهان گذرانیده، اکثر اوقات را به سیر و شکار صرف می‌فرمودند و شب‌ها مجالس بهشت‌آسا آراسته بساط عشرت گسترانیده می‌شد و ایام بهار عمارات عالی در نقش جهان طرح انداخته معماران و مهندسان در اتمام آن می‌کوشیدند و از دروب شهر یک دروازه در حریم باغ نقش جهان واقع و به درب دولت موسوم است؛ از آنجا تا کنار زاینده‌رود خیابانی احداث فرموده، چهارباغی در هر دو طرف خیابان و عمارات عالی در درگاه هر باغ طرح انداختند و از کنار رودخانه تا پای کوه جانب جنوبی شهر انتهای خیابان قرار داده، اطراف آن را بر امراء و اعیان دولت قاهره قسمت فرموده‌اند که هر کدام باغی طرح انداخته در

با دیوار در سال ۱۰۰۴ ه.ق.، برپایی مراسم باشکوهی از پرده‌های نمایش پیروزی‌هایش بر ازبکان در مرزهای شرقی ایران بوده است. او به نقش‌نگاره‌ها بر دیوارها و عمارات حواشی میدان برای این مراسم اشاره می‌کند و در توصیف آذین‌بندی و چراغان میدان به هزینه بسیار زیاد این چراغان و اجرت استادان و مهندسان قریب به بیست هزار تومان نیز اشاره کرده است: «و هم در آن ایام فرح انجام که فرمان مطاع به اجتماع پیاده‌های مذکور شرف صدور یافت، اشاره عالی به اهتمام سرانجام اسباب و آلات و ادوات چراغان نفاذ پذیرفته، در عرض دو سه ماه از تمامی ممالک عراق و فارس، ارباب حرفت و اصحاب صنعت و هنرمندان پاکیزه فطرت و مهندسان عالی فطرت در دارالملک عراق مجتمع گشته، آنچه لازمه فکر زینت‌گر و اراده طبع دانشور ایشان بود، بر منصف ظهور جلوه دادند؛ و تمامی دیوارها و بناهای عماراتی که بر حواشی میدان است، پست و بلند آن را مساوی ساخته و سفید کرده، نقاشان بهزاد قلم و مصوران صورت نگار مانی رقم، صور جمیع مخلوقات عجیبه و موجودات غریبه بر آن نقش کردند، چنانچه هر صفحه از آن صفحات، نسخه عجایب‌المخلوقات بود و از جمله مخترعات حیرت‌انگیز و مصنوعات فکرت‌آمیز دوازده چرخ ساخته بودند و بر سر هر چرخ قریب به هزار چراغ نصب کرده که از روشن کردن یک چراغ و گردش چرخ تمامی چراغ‌ها بر آن چرخ روشن می‌گشت. دیگر آنکه در چهار زاویه میدان در هر زاویه باغی طرح کرده از هر چه در باغات کائنات باشد و آنچه لازمه گلستان و بوستان‌ها بود برو ترتیب داده ... پس از آن چهار قلعه، از چهار طرف میدان ساخته بودند و بر هر قلعه موازی صد صورت به شکل مردان سپاهی از قزلباش و ازبک بر برج‌ها و کنگره‌های آن قلعه نصب کرده. اول مرتبه چنانکه رسم و آداب اهل حرب و قتال باشد، ایلچیان به قصد صلح و صلاح آمد و شد کردند و چون مهم صلح و صلاح صورت نیافت، شروع در جنگ و جدال کرده صدای توپ و تفنگ بر اوج حصار نیل رنگ رفته آن چنان دودی و غباری تیره و تار متصاعد گردید... از مشرفان و سرکاران این جشن غرائب آثار استماع رفت که مبلغ چهارصد تومان صرف این قلعه و اسباب آتش‌بازی شد و اخراجات چراغان و اسباب و مصالح آن و ساختن آن عجایب و غرائب که در آن میدان، به عرضه ظهور آورده بودند با اجرت استادان و رعایت مهندسان و مخترعان دو هزار و سیصد تومان به قلم آمده و خرج پانزده هزار پیاده که هر نفر را سواى یراق و لباس یک تومان نقد خرجی داده بودند که این هم قریب به بیست هزار تومان می‌شود» (همان، ۵۷۹-۵۷۳).

بر زاینده‌رود بسته‌شده هر دو خیابان به یکدیگر اتصال یابد و تا عباس‌آباد یک خیابان باشد تخمیناً یک فرسخ شرعی و از دو طرف خیابان جوی آب جاری گردد. درختان سرو و چنار و کاج و عرعر غرس شود و از میان خیابان نهری سنگ بست ترتیب یابد که آب از میان خیابان نیز جاری باشد و در برابر عمارت چهارباغ حوضی بزرگ بسان دریاچه ساخته شود» (منشی، ۱۳۸۲: ۵۴۵)

درگاه باغ عمارتی مناسب درگاه مشتمل بر درگاه و ساباط رفیع و ایوان و بالاخانه‌ها و منظره‌ها در کمال زیب و زینت و نقاشی‌های به طلا و لاجورد ترتیب دهند و در انتهای خیابان باغی بزرگ و وسیع پست و بلند نه طبقه جهت خاص پادشاهی طرح انداخته به باغ عباس‌آباد موسوم گردانیدند و پل عالی مشتمل بر چهل چشمه به طرز خاص میان گشاده که در هنگام طغیان آب یک چشمه به نظر درمی‌آید قراردادند که

تصویر ۲. طرح توسعه شهری اصفهان در زمان شاه عباس اول طی دو مرحله صورت گرفت؛ (۱) احداث چهارباغ و باغ عباس‌آباد هم‌زمان با مرحله دوم توسعه میدان، (۲) گسترش محلات جلفا و عباس‌آباد هم‌زمان با مرحله شکوهمندسازی میدان (برینیولی، ۱۳۸۵: ۷۰)

مرحله دوم - توسعه تجاری میدان در سال ۱۰۱۱ ه.ق. سیاست‌های اقتصادگرای شاه‌عباس در برابر بازار کهنه

به دنبال تصمیم تبدیل اصفهان به مرکز سلطنت، شاه علاقه فعالانه‌تری به ساماندهی و توسعه بازارهای قدیم اصفهان نشان داد. بر اساس توصیف جنابادی صاحب تاریخ روضه‌الصفویه، شاه در ابتدا تصمیم به تعمیر بازارهای قدیم و توسعه میدان کهنه را داشته، ولی در پی مخالفت مالکان قدرتمند مستغلات (میرزا محمدامین نقیب اصفهان^۱ و میر قطب‌الدین محمد آ) تصمیم به ساخت چهار بازار دور میدان می‌گیرد (جنابادی، ۱۳۷۸: ۷۶۲-۷۵۹). جنابادی به این نکته اشاره می‌کند که آنها می‌هراسیدند که شاه دارایی‌های آنها را مصادره کند و قدرت سیاسی آنها را بکاهد. مخالفت با طرح‌های شاه از میان شخصیت‌های بسیار قدرتمند اصفهان برخاسته بود. قدرت آنها از آنجا معلوم می‌شود که شاه‌عباس با یکبار مخالفت آنها، بلافاصله از نقشه‌ای که داشت دست کشید. گویی شاه ناگزیر بود با ساختن بازاری رقیب و حمایت از یک گروه بازاریان رقیب (ارامنه)، با بازار کهنه رقابت کند و سرانجام آن را از رونق بیندازد. کتاب «روضه‌الصفویه» تألیف میرزا بیگ حسن جنابادی، به عنوان چهارمین اثر اصفهان‌پژوهی عصر صفویه است که تاریخ تصنیف آن در آغاز کتاب، ۱۰۲۶ ه.ق. قید شده است. او اطلاعات ارزشمندی در رابطه با «علت احداث چهار بازار گرداگرد میدان» و نوسازی اقتصادی میدان در ذیل وقایع سنه ۱۰۱۱ ه.ق. می‌دهد: «طبیعت پاکیزه طینت خسروانه چنان متقاضی گردید که از جمله بلاد عراق چون این بلده طیبه معزز به دارالملک شاهنشاهی گردیده، هرآینه استعداد آن داشته باشد که محل قوایم سریر عرش نظیر خلافت گردد، لهذا فرمان لازم‌الاتباع از مصدر جلال به انفاذ مقرون گردید که اسواق و میدان قدیم و کاروانسراها و حمام سابقه اصفهان را که به صفت تضییق و اعوجاج و تیرگی هوا مُتَصِف بود، سمت وسعت و استقامت و ضیا بخشیده در صفا و طراوت و صفا و نراحت آن نهایت سعی و اجتهاد می‌ذول دارند. چون متصرفان و صاحبان این اسواق و مستغلات را چون: میرزا محمدامین نقیب اصفهان و میر قطب‌الدین محمد برادرزاده میر شجاع‌الدین محمود و غیرهما از اعیان دارالسلطنه اصفهان گمان غلطی رفته مظنه آن داشتند که پادشاه جهان را هوس تصرف مستغلات ایشان بدین کار واداشته و اراده کاذبه ایشان مفهوم دارای زمان گردیده، دست از تعمیر و تجدید اسواق و میادین قدیم کشیده فرمان مطاعه به نفاذ پیوست که بر فضایی که بر ظاهر باغ نقش جهان و دولت‌خانه پادشاه زمان واقع است میدانی وسیع و عریض طرح اندازند به مسافت

سیصد جریب معمول ولایت اصفهان و بر محیط چهار بازاری مشتمل بر دکاکین و کاروانسرا و گرمابه و مساجد و مدارس مرفوع مرغوب مصنوع از خشت پخته و احجار تراشیده نیرنگ کشند. بر حسب فرمان لازم‌الاتباع، مهندسان قادر و استادان ماهر ساعتی نیکو اختیار فرمودند. میدانی مربع مستطیل به مسافت معین نیرنگ زدند و بر اطراف آن میدان چهار بازاری مشتمل بر دکاکین و بزازخانه‌ها و کاروانسراها و گرمابه‌های مطبوع و مساجد و مدارس مرغوب ترتیب دادند» (همان). ملا جلال منجم نیز در تاریخ عباسی، در پی ذکر احداث دورویه بازاری گرداگرد میدان در سال ۱۰۱۱ ه.ق.، به نقل مکان کردن اهل بازار هارون ولایت (بازار قدیم) به بازارهای نو اشاره می‌نماید. در واقع شاه با آوردن بازاریان رقیب در میدان نو و رونق بخشیدن به میدان، بازاریان مخالف خود در میدان کهنه را مجبور به نقل مکان به بازارهای نو می‌نماید: «...نواب کلب آستان علی را مهندسی بود صاحب بصیرت و طراحی مانی سیرت و مهارت. در طرح عمارت مهارتی داشت که مهندسان سر کوجه هنرمندی و مصوران کارخانه نقش‌بندی و معماران نامدار در طرح نقوش بدایع نگارش اقرار به عجز می‌نمودند و در این سال که معمار همت عالی تهمتینی، طرح عماراتی فرموده بودند که تا بنای عالم است، هیچ بنا مانند آن نشده بود، از جمله میدانی که در درب دولت‌خانه است و دورش نه‌روی بود عظیم موشح به چنار و بید بسیار با صفا، چنانچه سیرگاه خلاق و نشیمنگاه مخالف و موافق است و در دور آن دو رویه بازاری مشتمل بر دکاکین وسیع با سقف بسیار رفیع و راهروی که دو شتر کجاوه دار از هم بگذرند که آسیب به هم نرسانند و قهوه‌خانه‌ها و دکاکین و دو کاروانسرای بسیار بزرگ و تیمچه‌های خوش طرح و حمامات و دیگر کاروانسراها در اطراف بازار به اتمام رسیده بود و در احسن ساعات و اسعد اوقات، یعنی پنج‌شنبه بیست و هفتم جمادی‌الآخر، اهل بازار میدان هارون ولایت نقل نموده بدین محل آمدند و محال مذکوره را وقف حضرات ائمه معصومین فرمودند» (منجم، ۱۳۶۶: ۲۳۸-۲۳۶).

بر اساس ترسیم و تشریح نقشه کامل تحول تاریخی بازار اصفهان توسط هاینتس گاو به و اویگن ویرت، قسمت‌های وسیعی از قیصریه یا بزازخان هم‌زمان با توسعه تجاری میدان در سال ۱۰۱۱ ه.ق. احداث شده است. تکمیل بخش عمده راسته بازاری که در راستای تقریبی شمال شرقی - جنوب غربی، میدان شاه را به میدان کهنه (میدان هارون ولایت) می‌پیوندد، در همین مرحله صورت گرفته است (Gaubé et al, ۱۹۷۸)؛ ولی متون تاریخی تکمیل نمای سر در قیصریه در مرحله بعد را جهت شکوه‌مندسازی نمای میدان ذکر کرده‌اند (تصویر ۳).

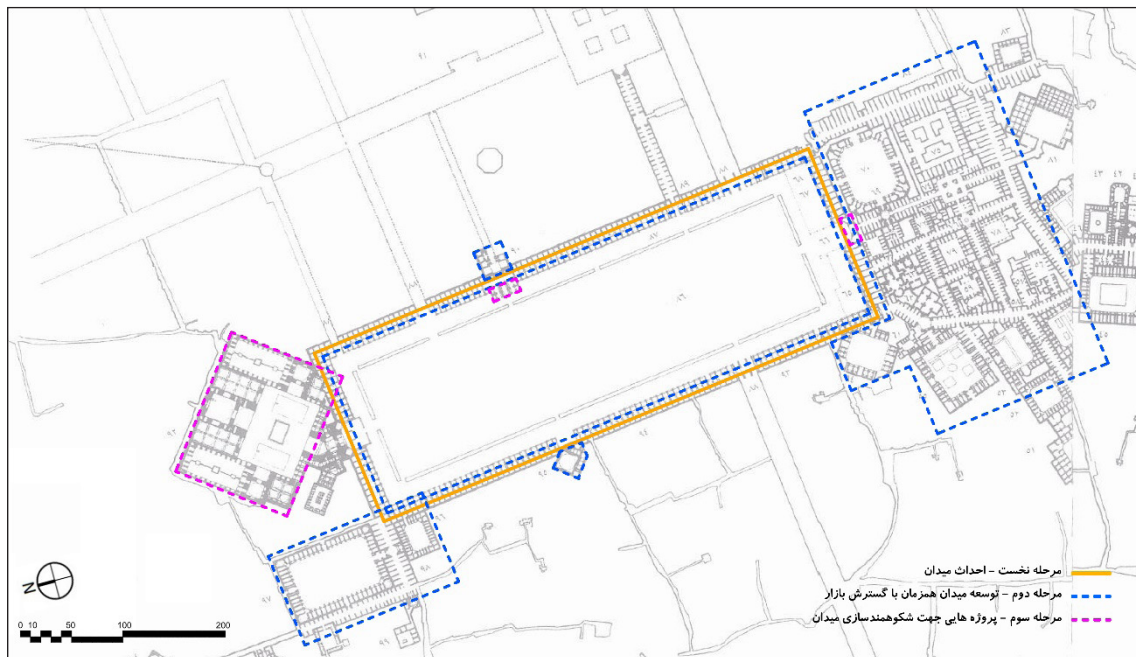
مرحله سوم - شکوهمند ساختن میدان با احداث پروژهای عظیم و مسجد شاهی (سال ۱۰۲۰ ه.ق.) اثبات برتری میدان نو بر میدان کهن شهر

مرحله سوم، اثبات برتری میدان نو بر میدان کهنه بود. این زمان مقارن است با موفقیت کامل در عرصه سیاسی که پیامد آن «احیای وحدت و تمامیت ارضی ایران» و «اثبات شکوه و برتری اقتدار ایران» بود. بنا به متون تاریخی، در این زمان پروژه‌هایی مدنظر قرار گرفت که بتواند برتری میدان جدید به عنوان نماد پایتخت صفوی را بر میدان کهن شهر نشان دهد.

مسجد شاه از اجزای لازم برای نوسازی تجاری میدان بود. افتتاح بازار نو و انگیزه دادن به تاجران و محترمان برای انتقال محل کار خود از بازار هارون ولایت، به هیچ روی توفیق بازار نو را تضمین نمی‌کرد. موقعیت میدان شاه بر لبه جنوب غربی شهر و دور بودن آن از منطقه مرکزی شهر بایست با کوشش‌هایی برای افزایش تردد از طریق میدان همراه می‌شد. کانون بازار کهنه مسجد جمعه بود. طبیعی بود که شاه بایست می‌کوشید مشابه آن کانون را در محدوده میدان نو پدید آورد. نشانیدن مسجد در انتهای جنوبی میدان در نقطه‌ای که اصفهانیان مجبور شوند دو بار از محدوده بازار نو بگذرند (یکبار برای رسیدن به مسجد و بار دیگر هنگام خروج از آن)، می‌توانست اقدام مؤثری در رونق میدان باشد (مک چسنی، ۱۳۸۵: ۶۴).

متون تاریخی به تکمیل سردر قیصریه و همچنین احداث مسجد شاه به عنوان آخرین مراحل تکمیل و احداث میدان اشاره دارند. بر اساس متون، انتخاب مکان مسجد توسط شاه عباس صورت گرفت و آشکارا ذکر می‌کنند که با وجود مسجد و مدرسه در جانب شرقی و شمالی میدان، خواسته شاه پروژه شکوهمندتری بوده است. اسکندر بیگ منشی در ذکر وقایع سنه ۱۰۲۰ ه.ق. بیان می‌کند: «اگرچه مسجد عالی و مدرسه در جانب شرقی و شمالی میدان نقش جهان ترتیب داده بودند، اما آنها در برابر همت بلند آن حضرت پست می‌نمودند... بعد از ملاحظه اطراف میدان نقش جهان، جانب جنوبی میدان را که خانی بزرگ در آنجا ترتیب یافته بود اختیار فرمودند و عمارت خان مذکور را کنده، در ساعت سعد که اهل تنجیم از زایچه طالع میمون همایون استخراج نمودند، معماران حاذق و مهندسان مدقق که در اعمال هندسی و دقایق کار هر یک چون مرکز پرگار دم از تفرد و یکتایی می‌زدند طرح مسجد و مقصوره انداخته، استادان نادره کار به مبارکی و اقبال شروع در کار کردند» (منشی، ۱۳۸۲: ۸۳۱).

به گفته گالدیری، میدان بیانگر و معرف «اصفهان جدید»، شهر شاه‌عباس است. مهمانان پس از ورود به اصفهان در یکی از سه کاروانسرای شاهی که در اطراف میدان قرار دارد سکنی می‌گزیدند. هر سه این کاروانسراها در ضلع شمال غربی متمرکز شده‌اند و از سر در بازار شاهی بوده که خارجیان اولین بار به مشاهده شهر صفوی موفق می‌شدند؛ بنابراین شاه موقعیت خوبی برای ارائه و گسترش بیشتر پرسپکتیو در دست داشته

تصویر ۳. سیر تحول توسعه میدان نقش جهان طی سه مرحله تدریجی (نگارندگان)

یافته‌ها - مراحل تدریجی شکل‌گیری طرح میدان و دولت‌خانه اصفهان بر اساس متون تاریخی درجه اول

مرحله اول؛ «عملیات تأسیس میدان» در سال ۹۹۹ ه.ق. پیش از انتخاب اصفهان به عنوان مقر سلطنتی بود و میدان «کارکرد تفرجگاهی و نمایش‌های سیاسی» داشت؛ چنان‌که در سال ۱۰۰۴ ه.ق. نیز برای برپایی نمایش جنگ با ازبکان با دیوارهای پرنقش و نگار محصور گردید. این مرحله میدان ماهیتی تجاری نداشت و قبل از تصمیم شاه به توسعه شهر اصفهان انجام گرفت. مرحله دوم؛ «توسعه تجاری میدان» پس از انتقال مقر سلطنت به اصفهان بود. شاه برای تبدیل میدان نو به قطب تجاری شهر طی سال ۱۰۱۱ ه.ق. جهت مقابله با بازاریان میدان کهنه تصمیم به توسعه میدان برای دومین بار گرفت. می‌توان افزایش ارتفاع کاخ عالی‌قاپو به دو برابر و ایجاد حجره‌های رو به میدان و احداث ایوان‌های طبقه دوم میدان را بنا به گفته گالدیری در همین مرحله دانست (گالدیری، ۱۳۶۱: ۲۵-۱۸). در این مرحله میدان کارکردی حکومتی داشت، قطب تجاری شهر محسوب می‌شد و صرفاً مکانی برای تفریحات و مراسم شاهی محسوب نمی‌شد.

مرحله سوم؛ «شکوهمند سازی میدان». از سال ۱۰۲۰ ه.ق. در پی تصمیم شاه برای اثبات برتری میدان نو به میدان کهنه و ایجاد مرکزی برای تجلیل حکومت نوین صفوی، پروژه‌های احداث مسجد شاه و تکمیل نمای سلطنتی سردر بازار در میدان و همچنین اضافه شدن طبقه آخر کاخ عالی‌قاپو و پیش‌زدگی آن در جدار شرقی میدان انجام گرفت.

بحث - تطبیق متون تاریخی با تحقیقات پیشین و کاوش‌های باستان‌شناسی

در رابطه با تحول تاریخی میدان و دولت‌خانه اصفهان، آندره گدار تکامل تاریخی میدان را دو مرحله ذکر می‌کند. او معتقد است مرحله اول ساخت‌وساز یا عملیات تأسیس میدان شامل دولت‌خانه و محوطه میدان و تفرجگاه شاهی در سال ۱۰۰۶ ه.ق. با انتخاب اصفهان به پایتختی بوده و تا سال ۱۰۱۹ ه.ق. ادامه داشته است و در مرحله دوم از سال ۱۰۲۰ ه.ق. هم‌زمان با صلح و پایان جنگ‌ها، طرح‌هایی چون مسجد شاه برای تجلیل حکومت صفوی مدنظر قرار گرفته است و تا ۱۰۳۸ ه.ق. ادامه داشته است (Godard, ۱۹۳۷). اوژینو گالدیری نیز بر مبنای شواهد باستان‌شناختی به این نتیجه رسیده که میدان در دو مرحله جداگانه ساخته شده است. در مرحله نخست (۱۰۱۳-۱۰۰۸ ه.ق.)، دیوار پیرامون میدان را به بلندی یک اشکوب برافراشتند. در پس این دیوار، حجره‌هایی بود متصل به نمای بیرونی و رو به بازار

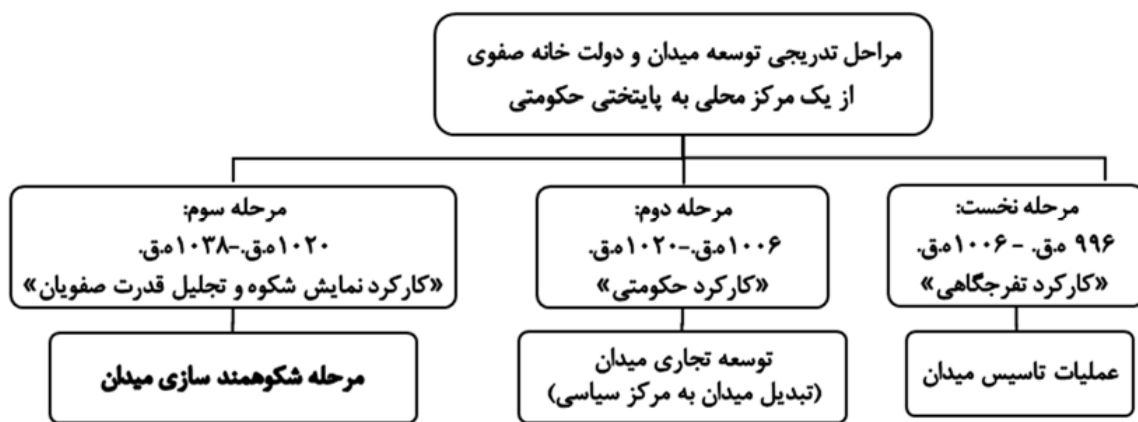
است. با ایجاد این نظام معماری ساده و مؤثر است که میدان طولانی‌تر به نظر می‌آید و محور دید میدان به عقب کشانده می‌شود؛ یعنی محور عالی‌قاپو و مسجد شیخ‌لطف‌الله به عقب برده شده تا در نگاه بیننده از سر در بازار میدان طولانی‌تر جلوه کند (گالدیری، ۱۳۶۱: ۱۰۴).

تکمیل طرح توسعه شهری و توسعه محلات جدید الاحداث، تملک زمین و پرداخت وام‌های بدون بهره (سال ۱۰۲۰ ه.ق.)

در راستای سیاست تبدیل اصفهان به پایتخت شکوهمند صفوی، بایست علاوه بر پروژه‌های عظیم در میدان، برای تکمیل ساخت محلات شهری جدید و رونق آنها اقداماتی صورت می‌گرفت. در این رابطه از خزانه شاهی زمینی نزدیک به هزار جریب خریداری شد و به رسم مساعده وام‌هایی بدون بهره به ساکنان این محلات پرداخت شد. ملاجلال منجم در ذکر چگونگی ایجاد محله تبریزآباد و پرداخت مساعده و وام قرض‌الحسنه به ساکنان آن در سال ۱۰۲۰ ه.ق. چنین گزارش می‌دهد: «و در سلخ این ماه، تعیین مکان خانه‌های تبریزیان نمودند در کنار آب زنده رود، چنانچه در میان محله‌ها و خانه‌های ایشان چهار نهر عظیم گذران است و اصل باغ جنت از مولانا علی‌رضا گرفتند که چهارسو و مسجد و حمام و تیمچه و بازارچه تبریزیان باشد و باقی به چهار محله خانه‌ها بسازند و به سبب بی مؤنتی تبریزیان، یک هزار جریب زمین به سه هزار تومان خریدند از رعایا و جماعت اصفهانی و مقرر شد که به سرکاری اله بیگ، پانصد خانه به زر شاه بسازند به جهت ناداران و منعمان، هر کس هر چه خواهد تا یک‌صد هزار تومان برسم مساعده و قرض‌الحسنه بدهند که در عرض پنج سال ادا نمایند و در آخر بخشیدند» (منجم، ۱۳۶۶: ۴۱۳). گزارش هاروتون درهونانیان مؤلف «تاریخ جلفای اصفهان» در رابطه با اعطای وام‌های بی‌بهره سه‌ساله به آرامنه جلفای اصفهان نیز مؤید همین مطلب است. به نقل او گروهی از آرامنه پس از رسیدن به اصفهان بی‌چیز شدند. آنگاه بی‌بضاعتی خود را به اطلاع سرپرستان ایرانی خود رساندند و خواستند شاه را از این جریان بی‌اگاهانند. شاه سرپرستان را به خدمت می‌خواند و می‌گوید: «از خزانه دولت به شما وام می‌دهم، بدون بهره، قرض‌الحسنه، به شرطی که پس از سه سال به خزانه بازگردانید و از بهره آن امور خود را اصلاح کنید» (درهونانیان، ۱۳۷۹: ۴۴).

حدود ۴۰۰۰ مترمربع کوچک‌تر می‌شود، ولی مقام و وقار معمارانه جدیدی به میدان می‌افزاید و عملکرد واضح‌تری به تمام مجموعه می‌بخشد (گالدیری، ۱۳۶۱: ۲۵-۱۸).
بر اساس تحلیل متون تاریخی، می‌توان تقسیم‌بندی دومرحله‌ای محققین مذکور را با دقت بیشتر طی سه مرحله و با تاریخ‌های دقیق‌تر تبیین نمود (تصویر ۴). علاوه بر آن، هر یک از این مراحل نیز متناظر با نقاط عطف اصلاحات سیاسی در این دوره است (جدول ۱).

پشت میدان و درون دیوار خالی بود. در این مرحله عالی‌قاپو به منظور ورودی کاخ‌های سلطنتی و بعداً در مرحله دوم احداث (قبل از ۱۰۲۶ق)، حجره‌های رو به میدان در درون دیوار افزوده می‌گردد و در طبقه فوقانی یک ردیف ایوان رو به میدان ایجاد می‌گردد و بنای عالی‌قاپو هم با افزایش ارتفاع به دو برابر وضعیت قبلی، وضعیتی تشریفاتی به خود گرفته و از یک ورودی ساده به یک غرفه تشریفاتی با نمایی به طرف میدان تبدیل می‌گردد، جایی که مهمانان شاه در آن پذیرایی می‌شده‌اند. در این مرحله گرچه مساحت میدان

تصویر ۴. نمودار مراحل تدریجی اقدامات ساختمانی حول میدان صفوی اصفهان در دوره شاه‌عباس اول (نگارندگان)

جدول ۱. بررسی تطبیقی اقدامات شهرسازی در دوره حکومت شاه‌عباس اول و اصلاحات سیاسی هم‌زمان

			توسعه تدریجی مجموعه میدان و دولت‌خانه اصفهان و اصلاحات سیاسی هم‌زمان
اقدامات محدود مرمتی در حوزه بافت قدیم شهری. میدان ماهیت تفرجگاهی دارد. تسطیح میدان با ریگ رودخانه و محصوریت میدان با ایجاد طاق‌نماهای یک طبقه (عملیات تأسیس)	اقدامات شهرسازی	مرحله نخست (۹۹۹ق. - ۱۰۰۶ق.) «مرکز محلی»	
تزلزل سیاسی (اصلاحات ارضی، برقراری امنیت داخلی، اصلاح ساختار ارتش)	اصلاحات سیاسی		
توسعه تجاری میدان احداث چهار بازار گرداگرد میدان با گسترش یک ردیف طاق‌نما به داخل میدان افزایش وقار معمارانه میدان با احداث طاق‌نماهای طبقه دوم افزایش ارتفاع کاخ عالی‌قاپو به دو برابر (وضعیت تشریفاتی)، بنای مسجد شیخ لطف‌الله احداث خیابان چهارباغ و توسعه شهر به سمت جنوب با ایجاد باغ هزار جریب	اقدامات شهرسازی	مرحله دوم (۱۰۰۶ق. - ۱۰۲۰ق.) «مرکز سیاسی»	
تثبیت سیاسی (احیای وحدت ارضی ایران و تثبیت مرزهای شرقی و غربی)	اصلاحات سیاسی		
اثبات برتری میدان نقش‌جهان به میدان قدیم با احداث پروژه‌هایی با مقیاس عظیم مانند مسجد شاه، تکمیل سردر ورودی بازار قیصریه، پیش‌زدگی عالی‌قاپو به داخل میدان، الحاق طبقه آخر آن (تالار موسیقی)، تکمیل احداث محلات شهری جدید مانند عباس‌آباد (تبریز‌آباد) و جلفا	اقدامات شهرسازی	مرحله سوم (۱۰۲۰ق. - ۱۰۳۸ق.) «پایتخت شکوهمند صفوی»	
برتری سیاسی (اثبات برتری قدرت ایران در برابر همسایگان با تصرف پایگاه شیعیان (بغداد) و بیرون راندن پرتغالی‌ها)	اصلاحات سیاسی		

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

با تطبیق روند تحولات سیاسی دوره شاه‌عباس اول با اقدامات شهرسازی او در اصفهان، می‌توان دریافت اصلاحات سیاسی دارای تناظری با نوسازی‌های او در اصفهان داشته است که منجر به تبیین نظریه «تغییر تدریجی از یک مرکز حکومتی به پایتختی حکومتی» می‌گردد.

این نظریه «سه مرحله رشد و شکوفایی اصفهان» را به اصلاحات اقتصادی و سیاسی شاه‌عباس مرتبط می‌داند. بر اساس این نظریه، روند تحولات ساختاری شهر اصفهان به دست شاه‌عباس شامل سه مرحله جداگانه بوده است. هر یک از این مراحل در مکان و زمانی بسته به «شرایط سیاسی و اجتماعی» کشور رخ داده است.

تا زمان شاه‌عباس، میدان هارون ولایت، قلب شهر اصفهان به شمار می‌رفت. بنا به تحلیل متون و تاریخ نامه‌ها، شاه‌عباس در مرحله اول همان روال پیشینیان را دنبال کرد. تصمیم او در سال ۹۹۹ ه.ق. به مرمت و نوسازی‌های محدودی در میدان قدیمی شهر بوده است. در همین زمان، در اولین اقدام برای سامان بخشیدن به اوضاع کشور، دست امرای متمرکز قزلباش را از حکومت کوتاه کرد و به اجرای پاره‌ای از برنامه‌های بلند پروازانه خود در جهت اصلاحات سیاسی و اقتصادی و تقویت دربار پرداخت. سال ۹۹۹ ه.ق. پایان جنگ سه‌ساله داخلی و نقطه عطفی در تاریخ موفقیت‌های سیاسی داخلی او محسوب می‌شد. گرچه شالوده یک حکومت احیاء شده پی‌ریزی شده بود، اما در آن زمان موفقیت کامل سیاسی، در پرده‌ای از ابهام بود. در این زمان اقدامات ساختمانی محدود شامل تعمیر و نوسازی بخشی از میدان کهنه، نشان‌گر ماهیت متزلزل اصلاحات سیاسی بود. دومین نشانه موفقیت اصلاحات شاه‌عباس، سال ۱۰۰۶ ه.ق.، بازپس‌گیری هرات و مشهد از ازبکان تلقی می‌شد. دومین مرحله رشد و شکوفایی اصفهان در این زمان آغاز شد و سال ۱۰۱۱ ه.ق. عملیات ساخت‌وساز گرداگرد میدان سرعت گرفت. برخلاف ساخت‌وسازهای محتاطانه سال ۹۹۹ ه.ق. در میدان کهنه، ساخت‌وساز در این میدان بر خلاقیت ناب استوار بود. یکی از دلایل مهم انتقال مقر حکومتی از میدان کهنه به میدان نو، مخالفت نخبگان اقتصادی و سیاسی شهر با نوسازی‌های شاه در میدان کهنه بود. احداث میدان جدید و ساخت هسته اصلی شهر جدید در این مرحله، نماد موفقیت اصلاحات سیاسی و اقتصادی شاه و «احیای وحدت و تمامیت ارضی ایران» با بازپس‌گیری تمام نواحی شمال غربی پس از چهار سال جنگ پیاپی با عثمانیان بود. در پی صلح و امنیت به دست آمده، از سال ۱۰۲۰ ه.ق. مرحله شکوه بخشیدن به میدان با اجرای طرح‌های بزرگی آغاز گشت. احداث مسجد شاه، پیش‌زدگی عالی‌قاو به داخل میدان، الحاق طبقه آخر آن (تالار موسیقی) و تکمیل سردر ورودی بازار قیصریه، همگی پس از غلبه بر عثمان‌ها انجام شد و مبین این است که شاه‌عباس با اطمینان کامل بر توانایی خویش در دفع مهم‌ترین دشمن دیرینه‌اش و بازپس‌گیری بخشی از خاک ایران و بازگرداندن قدرت و عظمت پیشین به حکومت صفویه، درصدد «اثبات برتری حکومت صفوی» در «پایتخت حکومت» خود برآمده است. مدتی پس از آغاز احداث مسجد شاه در سال ۱۰۲۰ ه.ق.، سردر قیصریه به پایان رسید. این سر در ورودی بر انتهای شمالی میدان جدید شاه‌عباس اشراف داشت. از میان پرده‌های نقاشی که رضا عباسی و دیگر نقاشان دربار آفریده‌اند، دو پرده از همه برجسته‌تر است: یکی از این پرده‌ها غلبه شاه بر ازبکان در سال ۱۰۰۷ ه.ق. را به نمایش می‌گذارد و دیگری تصویر غول‌آسایی از قوس و کمان، یکی از علامات بروج دوازده‌گانه (برج قوس، طالع اصفهان) است. انتخاب این دو موضوع برای دروازه ورودی میدان که پس از پیروزی شاه‌عباس در جنگ با عثمانیان به اجرا درآمد، به میدان جدید به عنوان نماد اصلاحات اقتصادی و سیاسی هویت بخشید. شاه با طراحی این دو تصویر نشان داد که میدان جدید او نماد پایتخت حکومت جدیدی است که او خود پدیدآورنده آن بود.

پی‌نوشت

۱. میرزا محمدامین، نقیب اصفهان و پدرش میرغیاث‌الدین محمد میرمیران «مالک اراضی و مستغلات در اصفهان» بود. غیاث‌الدین محمد در زمان شاه طهماسب منصب «نقیب‌النقبا» و سپس «صدر» داشت. ارتباط میان منصب نقیب و تجارت در اصفهان به‌طور دقیق در تذکره‌الملوک مینورسکی آمده، چنانچه برخی وظایف نقیب عبارت بوده است از: نظام دادن اصناف محترفه، تعیین و گردآوری مالیات، تأیید صلاحیت سمت استادان، کدخدایان محلات، ریش‌سفیدان، حلقه‌های درویشان و مطربان دوره‌گرد.
۲. این خاندان سمت‌هایی چون صدر را داشته‌اند و با سرمایه‌گذاری‌های کلان در اراضی و مستغلات، بسیار ثروتمند شده بودند.

منابع و مأخذ

- افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت الله. (۱۳۹۴). *نقاوه الآثار فی ذکر الاخیار*. به اهتمام احسان اشراقی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- الاصفهانی، محمدمهدی بن محمدرضا. (۱۳۴۰). *نصف جهان فی تعریف الاصفهان*. منوچهر ستوده (مصحح)، تهران: امیرکبیر.
- اهری، زهرا. (۱۳۸۰). *مکتب اصفهان در شهرسازی: زبان‌شناسی عناصر و فضاها*ی شهری. تهران: دانشگاه هنر.
- برینیولی، ژان (۱۳۸۵). *بینش شاه‌عباس: شهرسازی سلطنتی اصفهان*. گلستان هنر، داوود طبایی (مترجم)، ۳ (۵)، ۶۰-۷۲.
- جنابدی، میرزابیگ. (۱۳۷۸). *روضه الصفویه*. به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: علمی و فرهنگی.
- حبیبی، محسن. (۱۳۸۰). *از شار تا شهر: تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن*. تهران: دانشگاه تهران.
- درهونانیان، هاروتون. (۱۳۷۹). *تاریخ جلفای اصفهان*. لئون میناسیان و محمدعلی موسوی فریدنی (مترجمان). اصفهان: زنده رود.
- دلاواله، پیتر. (۱۳۴۸). *سفرنامه پیتر دلاواله*. محمود بهفروزی (مترجم). تهران: قطره.
- رویمر، هانس روبرت. (۱۳۸۵). *ایران در راه عصر جدید: تاریخ ایران از ۱۳۵۰ تا ۱۷۵۰*. آذر آهنچی (مترجم). تهران: دانشگاه تهران.
- سیوری، راجر. (۱۳۸۴). *ایران عصر صفوی*. کامبیز عزیزی (مترجم). تهران: مرکز.
- شاردن، ژان باتیست. (۱۳۶۲). *سفرنامه ژان شاردن (بخش اصفهان)*. حسین عریضی (مترجم). تهران: نگاه.
- کلاوس، هردگ. (۱۳۷۶). *ساختار شکل در معماری اسلامی ایران و ترکستان*. محمد تقی‌زاده مطلق (مترجم). تهران: بوم.
- کمپفر، انگلبرت. (۱۳۶۰). *سفرنامه کمپفر*. کیکاووس جهاننداری (مترجم). تهران: خوارزمی.
- گالدیری، اوژینو. (۱۳۶۱). *عالی‌قاپو*. عبدالله جبل‌عاملی (مترجم). تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- _____ (۱۳۸۵). *کاخ‌های اصفهان، اصفهان در مطالعات ایرانی*. محمدتقی فرامرزی (مترجم). به کوشش رانا هولود. تهران: فرهنگستان هنر.
- مک‌چسنی، رابرت. دی. (۱۳۸۵). *چهار منبع درباره ساخته‌های شاه‌عباس*. گلستان هنر، مهرداد قیومی بیدهندی (مترجم)، ۳ (۶)، ۴۶-۷۵.
- _____ (۱۳۷۷). *احداث اصفهان عباسی در متون صفوی*. رواق، مهرداد محمودزاده (مترجم)، (۱)، ۹۳-۶۷.
- منجم، ملاجلال‌الدین. (۱۳۶۶). *تاریخ عباسی (روزنامه ملاجلال)*. به کوشش سیف‌الله وحیدنیا، تهران: وحید.
- منشی، اسکندر بیگ. (۱۳۸۲). *تاریخ عالم‌آرای عباسی*. ایرج افشار (مصحح)، تهران: امیرکبیر.
- هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۴۴). *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*. تهران: چاپخانه زیبا.
- _____ (۱۳۷۲). *آشنایی با شهر تاریخی اصفهان*. اصفهان: گل‌ها.
- هینتس، والتر. (۱۳۴۶). *تشکیل دولت ملی در ایران*. کیکاووس جهاننداری (مترجم). تهران: شرکت سهامی افست.
- Alemi, M. (1997). *The Royal Gardens of Safavid Period: Types and Models*. **Gardens in the Time of The Great Muslims Empires**. Petruccioli, A. (Ed). Leiden: Brill.
- _____ (2005). *Safavid Royal Gardens and Their Urban Relationships*. **Survey of Persian Art**. Daneshvari A. (Ed). California: Mazda.
- Gaube, H. & Wirth, E. (1978). **Die Bazar von Isfahan**. Wiesbaden.
- Godard, A. (1937). *Isfahan, Athār-é Īrān*. **Annales du Service Archéologique de l'Īrān**, 2 (1).
- Kleiss, W. (1993). *Die Schloesser Des Shah Abbas am Königsweg Von Isfahan am Die Kuste Des Kaspischen Meeres*. **Architettura**, (XVI).
- _____ (1986). *Safavid Palaces*. **Ars Orientalis**, Gulru Necipoglu (Ed), (23).

Received: 2016/12/06

Accepted: 2017/12/30

Formation of the Square and Royal Complex of Esfahan in Safavid Era “The theory of gradual movement from a local center to a governmental capital”

Mahkame Lavafi* Mansour Sepehri Moghadam **
Farah Habib***

10

Abstract

The Isfahan square and royal complex in the Safavid era constitutes one of the glorious symbolic complexes of the history of Iranian architecture and many researchers have sought to reveal and interpret this great plan. Some believe that this complex is constructed by a predetermined plan. In order to obtain a comprehensive and realistic attitude about the squares' manner of development and planning during the selection of Isfahan as the capital, three issues must be assessed in a comparative and simultaneous survey: 1) the authentic texts written simultaneously with the construction of the complex, 2) comparison of these texts with the archeological explorations and 3) comparison of these texts with the socio-political changes. The precise comprehension of the operations together with the intervention and renovation policies while facing the old texture of the city, requires the comparative assessment of these three issues. For this purpose, this qualitative-historical study is run through the analytical-descriptive-comparative method.

It is revealed that the plan and idea of constructing this complex has been implemented gradually and influenced by the social and political context at each stage.

The construction operations of the square are run at three separate stages before selecting Isfahan as the capital, where the construction operations are run with the purpose of 'recreational function', after deciding to transfer the capital to Isfahan, where the renovations and repairing operations in the old square fail, due to social and political reasons, and the Shah decides to develop the square with a commercial orientation; at this stage, the square and the statehouse are connected to the outmost southern region via Hezar Jerib garden with its four sections and glorifying the square plan through the realization of great urban projects like the Shah mosque, completion of Gheysarieh façade, completion of Alighapou palace and construction of new city neighborhoods by paying interest-free loans. The manner of planning and accomplishing this great plan . revealed through assessing authentic historical documents and the results obtained in this study lead to the interpretation of the theory of gradual evolution from a local center into a government capital of Safavid Isfahan.

Keywords: Isfahan, Square, Safavid Royal Complex, theory of gradual evolution of Isfahan

---

* Ph.D. Candidate, Department of Architecture, Science and Research branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

** Assistant Professor, Department of Architecture, Science and Research branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

*** Lecturer, Department of Urban Planning, Science And Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.